

A U T O R E F E R A T Y

Witold Bagieński
Warszawa

Wywiad cywilny Polski Ludowej w latach 1945–1961*

Dzieje aparatu represji Polski Ludowej od wielu lat cieszą się niesłabnącym zainteresowaniem badaczy historii najnowszej. Zaowocowało ono sporą liczbą publikacji naukowych i popularyzatorskich, które w znaczący sposób przybliżyły czytelnikom różne aspekty tej problematyki. Opisywano ich organizację, cele działania, metody pracy, kadry i współpracowników, a przede wszystkim ich ofiary i osoby przez nie represjonowane. Choć bardzo wiele już zrobiono, w dalszym ciągu istnieją słabo zbadane lub wręcz nierozpoznane obszary badawcze związane z tym tematem. Dzięki coraz lepszemu zbadaniu zasobu aktowego znajdującego się w archiwum IPN istnieje możliwość zweryfikowania i uzupełnienia dotychczasowego stanu wiedzy o wiele nowych elementów. Zauważalną luką w dotychczasowych badaniach jest jednak niemal całkowity brak publikacji monograficznych poświęconych poszczególnym pionom centrali resortu. Dotyczy to także problematyki wywiadu Polski Ludowej, zwłaszcza w odniesieniu do jego działalności w latach czterdziestych i pięćdziesiątych.

Pod zawartym w tytule mojej rozprawy doktorskiej pojęciem wywiad cywilny należy rozumieć wyspecjalizowaną jednostkę cywilnych organów bezpieczeństwa państwa zajmującą się prowadzeniem działalności wywiadowczej. Według definicji zawartej w specjalistycznym leksykonie Jana Lareckiego jest to: „służba wywiadu podległa cywilnym organom władzy takim jak: prezydent, premier czy minister spraw wewnętrznych (bezpieczeństwa). Jeśli w kręgu operacyjnych działań cywilnej służby wywiadu znajdują się sprawy, tematy czy informacje o charakterze militarnym, zajmuje się tym na równi z innymi”¹. Z kolei, zgodnie z przytoczoną przez tego autora definicją, specyfika wywiadu wojskowego polega na

* Autoreferat rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. zw. dr. hab. Tadeusza Wolszy. Publiczna obrona pracy odbyła się w Instytucie Historii PAN w Warszawie 23 X 2014 r. Recenzentami rozprawy byli prof. dr hab. Andrzej Paczkowski (Instytut Studiów Politycznych PAN) i prof. dr hab. Włodzimierz Suleja (Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego).

¹ J. Larecki, *Wielki leksykon służb specjalnych świata. Organizacje wywiadu, kontrwywiadu i policji politycznych świata, terminologia profesjonalna i żargon operacyjny*, Warszawa 2007, s. 738.

tym, że jest on podległy „najwyższym wojskowym organom władzy lub dowodzenia takim jak minister obrony czy szef sztabu generalnego”². W przypadku aparatu represji Polski Ludowej (UB/SB) prowadzeniem wywiadu cywilnego zajmowały się kolejno: Wydział Wywiadu Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, Wydział II Specjalny MBP, Wydział II Samodzielny MBP, Wydział II MBP, Departament VII MBP, Departament VII Komitetu do spraw Bezpieczeństwa Publicznego, Departament I KdsBP, Departament I Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.

Celem mojej rozprawy doktorskiej było przedstawienie dziejów tej jednostki przez pryzmat ewolucji jej struktury, metod pracy i kierunków działania. Na miarę możliwości starałem się ustalić, które operacje i wydarzenia w jego historii były sukcesami i osiągnięciami, a które porażkami bądź wpadkami. Ponieważ wywiad, tak jak inne jednostki aparatu represji Polski Ludowej, był wykonawcą woli decydentów partyjnych, starałem się także przedstawić, w jaki sposób wyglądały te zależności oraz jak poszczególne wydarzenia w kraju i za granicą wpływały na jego sytuację i działanie. Opisując dzieje wywiadu, dążyłem do przedstawienia go nie tylko z perspektywy jego organizacji i działalności, ale także ludzi, którzy nim kierowali i w nim pracowali. To właśnie sprawy kadrowe miały decydujący wpływ na możliwości działania jednostki w omawianym okresie. Są one również ciekawym przyczynkiem dla sportretowania charakteru i zachowania komunistycznych elit. W oparciu o dostępną dokumentację usiłowałem również przedstawić mechanizmy nadzoru i kontroli nad aparatem represji Polski Ludowej ze strony służb sowieckich.

Ramy czasowe rozprawy doktorskiej obejmują okres od 1945 do 1961 r. Cezurę początkową wyznacza moment utworzenia wywiadu cywilnego Polski Ludowej. Ze względu na brak rozkazu organizacyjnego bądź decyzji, za której sprawą to nastąpiło, można jedynie stwierdzić, że zaczęto go tworzyć w pierwszych dniach stycznia 1945 r. Cezura końcowa, 1 V 1961 r., to dzień, w którym weszła w życie duża reorganizacja struktury wewnętrznej wywiadu. Była ona konieczna, ponieważ na przełomie 1960 i 1961 r. doszło do dwóch brzemiennych w skutki ucieczek funkcjonariuszy Departamentu I MSW — kpt. Władysława Mroza i ppłk. Michała Goleniewskiego. Oficerowie ci przekazali zachodnim służbom wiele niezwykle drażliwych tajemnic służbowych, takich jak struktura, cele, metody pracy oraz tożsamość części kadry i agentury zarówno w kraju, jak i za granicą. Za ich sprawą jednostka została w znacznym stopniu zdekonspirowana, a jej praca musiała zostać na pewien czas wstrzymana. Na skutek tych wydarzeń kierownictwo resortu odwołało ze stanowiska wieloletniego dyrektora wywiadu płk. Witolda Sienkiewicza. Reorganizacja z 1 maja była momentem zwrotnym historii tej służby, która przez kilka kolejnych lat odbudowywała się po ciosach zadanych przez byłych pracowników.

Podstawową bazę źródłową rozprawy doktorskiej stanowi dokumentacja organów bezpieczeństwa Polski Ludowej przechowywana obecnie w Biurze Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie oraz części oddziałowych archiwów IPN³. Wykorzystałem przede wszystkim mocno rozproszone materiały archiwalne pozostałe po wywiadzie, a także innych jednostkach cywilnych służb — MBP, KdsBP, MSW. Chodzi tu o dokumentację o charakterze normatywnym, administracyjnym, personalnym i operacyjnym. Chciałbym przy tym podkreślić, że jest ona w bardzo dużym stopniu niekompletna i fragmentaryczna. W odróżnieniu od wielu innych jednostek UB/SB w przypadku wywiadu brakuje zupełnie podstawowej dokumentacji, takiej jak sprawozdania okresowe dla kierow-

² Ibidem, s. 748.

³ Były to OBUiAD w Gdańsku, Katowicach, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Poznaniu, Szczecinie i Wrocławiu.

nictwa resortu i władz państwa — w omawianym okresie zachowały się one tylko dla lat 1948–1949 i 1955 — oraz plany pracy — zachowały się wyłącznie materiały z jesieni 1947 r. Nie dysponowałem również kompletem rozkazów i zarządzeń personalnych z lat 1948–1961 oraz większością przepisów wewnętrznych i instrukcji, w tym tak ważnych jak te o kategoriach spraw operacyjnych i sposobach prowadzenia dokumentacji przez funkcjonariuszy. Nie zachowały się prawie żadne materiały z porad kierownictwa wywiadu ani szczegółowe wytyczne co do kierunków pracy operacyjnej. Nie ma ani jednej teczki rezydentury zagranicznej z tych lat, natomiast sprawy funkcjonariuszy, którzy w nich pracowali, zachowały się w szczątkowej postaci. Luki w materiałach archiwalnych sprawiły, że dla ustalenia i zweryfikowania niektórych faktów byłem zmuszony posługiwać się fragmentarycznymi danymi, które dopiero po zestawieniu ze sobą pozwalały na uchwycenie szerszego obrazu danego problemu. Z tego powodu przeprowadzoną przeze mnie kwerendę mógłbym określić mianem archeologii źródłowej.

Większość wspomnianej dokumentacji została zniszczona przez funkcjonariuszy w ramach standardowej procedury brakowania nieaktualnych i niepotrzebnych dokumentów, którą prowadzono już od lat czterdziestych. Część materiałów archiwalnych zachowała się w mocno okrojonej formie, ponieważ od wczesnych lat siedemdziesiątych niszczone mikrofilmowane teczki spraw operacyjnych. Dokonywano przy tym subiektywnego wyboru dokumentów, pozostawiając często zaledwie kilkadziesiąt stron z kilkusetstronicowych spraw, liczących nieraz kilka tomów. Spore znaczenie miał również proceder masowego niszczenia akt przez funkcjonariuszy bezpieki na przełomie 1989 i 1990 r. Niezwykle wymownym świadectwem spustoszenia, jakiego wówczas dokonano, są protokoły brakowania, w których — w odróżnieniu od innych pionów SB — na ogół zamieszczano krótką informację o tym, kogo lub czego dana sprawa dotyczyła.

Należy również dodać, że trudna do określenia część spuścizny archiwalnej wywiadu i innych jednostek UB/SB oraz służb wojskowych znajduje się w tzw. Zbiorze Zastrzeżonym IPN. Ze względu na nadane im klauzule tajności nie mogą być udostępniane badaczom. W świetle obowiązujących przepisów ich inwentarze także są niejawnne, co sprawia, że wartość wyodrębnionego zbioru wciąż pozostaje polem dla domysłów. Nie można wykluczyć, że wraz z sukcesywnym ujawnianiem tej dokumentacji konieczne stanie się zaktualizowanie i uzupełnienie części dotychczasowych ustaleń.

Spośród materiałów archiwalnych, które wykorzystałem, na szczególną uwagę zasługuje Zespół Dokumentacji Historycznej Departamentu I MSW składający się m.in. z pierwszej i najobszerniejszej, wewnątrzresortowej monografii dziejów wywiadu autorstwa płk. Mariana Chabrosa, wyboru archiwalnych dokumentów, niezwykle ciekawego zbioru relacji funkcjonariuszy zebranych w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych oraz wielu innych przydatnych materiałów, które niejednokrotnie nie zachowały się w żadnym innym egzemplarzu⁴. Sporo istotnych dokumentów związanych z działalnością wywiadu MBP w latach czterdziestych, w tym niezwykle cenne dokumenty sprawozdawcze, znalazłem w aktach wywiadu wojskowego Polski Ludowej (Oddziału II i Zarządu II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego). Ważnym i jak się wydaje niedocenianym dotąd przez badaczy źródłem były dla mnie teczki osobowe funkcjonariuszy. Dzięki nim byłem w stanie zweryfikować wiele danych pojawiających się w innych dokumentach, a także przyjrzeć się szerokiemu spektrum ludzi zatrudnionym w komunistycznych służbach.

⁴ Materiały te znajdują się w spisie AIPN, 002559.

Oprócz kwerendy w BUiAD IPN korzystałem również z dokumentacji przechowywanej w Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych⁵ i Archiwum Akt Nowych⁶. Zestawienie informacji odnalezionych w tych trzech archiwach pozwoliło mi zrozumieć wiele faktów, które same w sobie były dla mnie niejasne lub ukazywały jedynie ograniczony fragment badanej przeze mnie rzeczywistości. Charakter uzupełniający miały pojedyncze materiały z Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego, Studium Polski Podziemnej oraz The National Archives w Londynie⁷.

W trakcie badań korzystałem z publikacji o charakterze monograficznym, źródłowym, ze zbiorów studiów, informatorów, artykułów naukowych i prasowych oraz wspomnień i relacji. Najstarsze opracowania poświęcone problematyce dziejów wywiadu cywilnego PRL zostały napisane przez samych funkcjonariuszy MSW i do momentu przekazania ich do zasobu IPN i zdjęcia z nich klauzul tajności nie były szerzej znane. Pierwszym i najpełniejszym z nich jest wspomniane opracowanie płk. Mariana Chabrosa *Przyczynek do historii Departamentu I MSW* przygotowane w związku z jubileuszem dwudziestopięcioletnia wywiadu⁸. Kolejne wewnętrzne opracowania MSW powstały w latach osiemdziesiątych. Ich autorami byli płk Stefan Słomka, kpt. Wiesław Andrzejewski, ppłk Stefan Piwowar i chor. Lidia Winiarska⁹. Autorzy tych czterech publikacji oparli się przede wszystkim na badaniach płk. Chabrosa. Co prawda zarówno Słomka jak i Andrzejewski skorygowali część jego ustaleń, jednak równocześnie sami popełnili pewne błędy, które niestety były później powtarzane. Niektóre podstawowe dane na temat chronologii dziejów wywiadu zawarte są również w opracowaniu MSW *Śłużba Bezpieczeństwa w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1944–1978. Centrala* (Warszawa 1978) przedrukowanego po latach przez Mirosława Piotrowskiego¹⁰.

Jedynym współczesnym ujęciem historii wywiadu cywilnego jest monografia Zbigniewa Siemiątkowskiego. Dotyczy ona jednak przede wszystkim okresu po wydarzeniach paź-

⁵ Najbardziej przydatna okazała się dokumentacja zawarta w zespołach: Gabinet Ministra, Biuro/Departament Konsularny, Departament Polityczny, Departamenty I–V oraz Protokół Dyplomatyczny. Korzystałem również z akt osobowych pracowników MSZ.

⁶ Szczególnie cenna okazała się dokumentacja Wydziału Zagranicznego i Wydziału Ekonomicznego KC PPR/PZPR, Kolekcja Akt Różnej Proweniencji oraz zbiory akt osobowych członków partii (Centralna Kartoteka, Wydział Kadr KC PZPR).

⁷ Uzyskałem je dzięki pomocy Grzegorza Wołka z Biura Edukacji Publicznej IPN w Warszawie.

⁸ AIPN, 002559/1, t. I, M. Chabros, *Przyczynek do historii Departamentu I MSW*, Warszawa [1971]. Opracowanie to ma bardzo dużą wartość poznawczą, ponieważ jego autor miał dostęp do wielu dokumentów, które nie zachowały się do dnia dzisiejszego, natomiast jego konsultantami byli m.in. oficerowie bezpośrednio uczestniczący w przedstawionych wydarzeniach. Równocześnie należy jednak dodać, że autor nie ustrzegł się wielu błędów rzeczowych i nieścisłości, z których najistotniejszą jest datowanie momentu utworzenia wywiadu cywilnego na rok 1946. Na jego usprawiedliwienie trzeba jednak dodać, że badania, które przeprowadził, miały charakter pionierski ze względu na ograniczony stan wiedzy na temat historii organów bezpieczeństwa w tamtym czasie.

⁹ AIPN, 02385/125, S. Słomka, *Geneza i zmiany organizacyjno-strukturalne Departamentu I MSW*, Warszawa 1986 (zob. reprint tego opracowania: P. Gontarczyk, *Departament I Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Opracowanie dotyczące genezy i zmian organizacyjnych komunistycznego wywiadu cywilnego 1944–1986*, „Glaukopis”, nr 5–6/2006, s. 354–369); AIPN, 01521/2642, W. Andrzejewski, *Historia wywiadu resortu spraw wewnętrznych 1944–1960*, Warszawa 1987; AIPN, 02385/106, t. I, S. Piwowar, *Wybrane problemy z historii wywiadu MSW*, Warszawa 1987; AIPN, 02220/268, L. Winiarska, *Rola i zadania wywiadu (z uwzględnieniem wywiadu PRL MSW)*, Legionowo 1988.

¹⁰ M. Piotrowski, *Ludzie bezpieki w walce z Narodem i Kościołem. Śłużba Bezpieczeństwa w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1944–1978 — Centrala*, Lublin 2000.

dziennika 1956 r., a ponadto, według publicznych deklaracji autora, nie jest opracowaniem historycznym, lecz politologicznym. Z kolei fragmenty poświęcone pierwszej dekadzie dziejów wywiadu są w istocie streszczeniem ustaleń zawartych we wspomnianym opracowaniu płk. Stefana Słomki oraz kilku współczesnych wydawnictwach¹¹. Wśród pozostałej literatury przedmiotu dominują przede wszystkim publikacje poświęcone poszczególnym aspektom działalności wywiadu, edycje źródłowe oraz studia przypadków, głównie na tematy związane z polską emigracją. Autorem największej liczby z nich jest Andrzej Paczkowski. Spośród pozostałych autorów, którzy poruszali ten temat, wymienić należy przede wszystkim: Władysława Bułhaka, Sławomira Cenckiewicza, Sławomira Łukasiewicza, Leszka Pawlikowicza i Krzysztofa Tarke¹².

¹¹ Z. Siemiątkowski, *Wywiad a władza. Wywiad cywilny w systemie sprawowania władzy politycznej PRL*, Warszawa 2009. Książka ta została przeze mnie zrecenzowana: W. Bagieński, *O wywiadzie inaczej i polemicznie. Uwagi na temat pracy Zbigniewa Siemiątkowskiego „Wywiad a władza. Wywiad cywilny w systemie sprawowania władzy politycznej PRL”*, „Dzieje Najnowsze” 2010, nr 3, s. 152–161. Zob. także: W. Bułhak, *Kronika wywiadu PRL. Wokół książki Zbigniewa Siemiątkowskiego „Wywiad a władza. Wywiad cywilny w systemie sprawowania władzy politycznej PRL”*, Warszawa 2009, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2011, nr 2 (17), s. 442–464; F. Musiał, *Zbigniew Siemiątkowski, „Wywiad a władza. Wywiad cywilny w systemie sprawowania władzy politycznej PRL”*, Warszawa 2009, ss. 420, „Horyzonty Polityki” 2010, nr 1 (1), s. 375–391.

¹² Spośród literatury przedmiotu na szczególną uwagę zasługują następujące publikacje: A. Paczkowski, *Wywiad (cywilny) PRL w 1955 r.*, „Zeszyty Historyczne” 2004, z. 150, s. 137–144; L. Pawlikowicz, *Tajny front zimnej wojny. Uciekinierzy z polskich służb specjalnych 1956–1964*, Warszawa 2004; A. Paczkowski, *Wywiad cywilny Polski komunistycznej, 1945–1989. Próba ogólnego zarysu*, „Zeszyty Historyczne” 2005, z. 152, s. 3–25; *Aparat bezpieczeństwa wobec emigracji politycznej i Polonii*, red. R. Terlecki, Warszawa 2005; idem, *Bardzo krótki słownik wywiadu*, w: „Wokół teczek bezpieki — zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze”, red. F. Musiał, Kraków 2006, s. 399–403; P. Gontarczyk, *Departament I Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Opracowanie dotyczące genezy i zmian organizacyjnych komunistycznego wywiadu cywilnego 1944–1986*, „Glaukopis” 2006, nr 5–6, s. 354–369; P. Machcwicka, „*Monachijska menażeria*”. *Walka z Radiem Wolna Europa 1950–1989*, Warszawa 2007; K. Tarka, *Centkiewicz i inni. Wywiad PRL wobec emigrantów*, Łomianki 2007; S. Cenckiewicz, *Śladami bezpieki i partii. Studia — źródła — publicystyka*, Łomianki 2009; Z. Siemiątkowski, *Wywiad a władza. Wywiad cywilny w systemie sprawowania władzy politycznej PRL*, Warszawa 2009; *Wywiad polski w roku 1949. Sprawozdanie z działalności*, oprac. A. Paczkowski, Warszawa 2009; idem, *Przyjaźń–pomoc–przykład: relacje między sowieckimi i polskimi organami bezpieczeństwa w latach 1944–1990*, w: *W objęciach wielkiego brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*, red. K. Rokicki, S. Stępień, Warszawa 2009, s. 185–201; W. Bułhak, *Z szafy pancernej oficera Wydziału XIV Departamentu I MSW PRL*, w: *Nie ma wolności bez pamięci. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Ryszardowi Terleckiemu*, red. W. Bernacki, Z. Nawrocki, W. Pasierbek, Z. K. Wójcik, Kraków 2009, s. 365–381; W. Bułhak, A. Paczkowski, „*Przyjaciele radziecy*”. *Współpraca wywiadów polskiego i sowieckiego, 1944–1990*, „Zeszyty Historyczne” 2009, z. 167, s. 127–146; G. Gnauck, *Marcel Reich–Ranicki. Polskie lata*, Warszawa 2009; S. Łukasiewicz, *Wywiad cywilny PRL wobec polskiej emigracji na Zachodzie — przegląd struktur i kierunków działania do początku lat sześćdziesiątych*, w: *Tajny oręż czy ofiary zimnej wojny? Emigracje polityczne z Europy Środkowej i Wschodniej*, red. idem, Lublin 2010, s. 154–161; S. Cenckiewicz, *Długie ramię Moskwy. Wywiad wojskowy Polski Ludowej 1943–1991 (wprowadzenie do syntezy)*, Poznań 2011; A. Paczkowski, S. Łukasiewicz, *Wywiad Polski Ludowej w 1948 r.*, „Aparat represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2011, nr 1 (8–9), s. 471–530; K. Tarka, *Emigranci na celowniku. Władze Polski Ludowej wobec wychodźstwa*, Łomianki 2012; W. Bułhak, *Pion „N” wywiadu cywilnego PRL. Ewolucja struktur, uwarunkowania organizacyjno–prawne i przykłady operacji tzw. wywiadu nielegalnego w strukturach Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, Komitetu ds. Bezpieczeństwa Publicznego i Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*, w: *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski*

Podstawowym problemem związanym z dotychczasową literaturą przedmiotu jest zbyt mocne oparcie się przez część autorów o ustalenia zawarte w opracowaniach MSW. Trudno ich jednak o to winić, ponieważ ze względu na wieloletni brak otwartego dostępu do materiałów źródłowych pozostałych po aparacie represji PRL w pewnym stopniu byli na nie skazani. Mimo utworzenia IPN i stopniowego rozszerzania się możliwości dostępu do tej dokumentacji do dnia dzisiejszego zasób aktowy byłych służb nie został w należyty sposób zewidencjonowany i opisany. Z tego powodu badacze, którzy podejmowali pionierskie próby zmierzenia się z problematyką organów bezpieczeństwa Polski Ludowej, mieli ograniczone możliwości zweryfikowania podawanych przez resortowych dzielników informacji. Jak się wydaje, niekiedy zbyt mocno oparli się na tych ustaleniach, przez co powtórzyli zawarte w nich błędy, a w ślad za nimi uczynili tak kolejni autorzy. Uświadomienie sobie tej sytuacji oznaczało dla mnie konieczność głębokiego zweryfikowania dotychczasowego stanu badań poprzez głęboką kwerendę źródłową. W wielu wypadkach przyniosła ona zaskakujące dla mnie efekty. W świetle odnalezionych przeze mnie dokumentów część dotychczasowych ustaleń można uznać za błędną, mylnie interpretowaną lub niepełną. Dotyczy to nawet tak fundamentalnych spraw jak rzeczywista nazwa jednostki zajmującej się prowadzeniem wywiadu czy wewnętrzna periodyzacja jej dziejów.

Konstrukcję rozprawy doktorskiej stanowią dwie części o charakterze chronologiczno-problemowym. W pierwszej z nich, którą tworzy pięć rozdziałów, przedstawiłem wszystkie najważniejsze zmiany w strukturze i kadrze kierowniczej wywiadu cywilnego. Omówiłem w nich uwarunkowania, w jakich w różnych okresach działała ta jednostka. Wskazałem na zmiany zakresu pracy, specyfikę kadry oraz inne wydarzenia i okoliczności, które wpływały na jej sytuację. W części tej zaprezentowałem też przykłady spraw operacyjnych, które były szczególnymi osiągnięciami lub porażkami wywiadu. Dla zwiększenia czytelności tekstu poszczególne rozdziały podzieliłem na podrozdziały poświęcone poszczególnym podokresom lub zagadnieniom.

Druga część rozprawy doktorskiej składa się z dziesięciu rozdziałów, w których przedstawiłem wybrane aspekty działalności wywiadu. Ująłem w nich ewolucję poszczególnych specjalistycznych pionów tej jednostki oraz uwarunkowania, w których przyszło im pracować.

w *XX wieku*, t. I, red. W. Skóra, P. Skubisz, Szczecin 2012, s. 607–682; W. Bułhak, *Ujęcia teoretyczne, metodologiczne i komparatystyczne jako punkt odniesienia w badaniach nad wywiadem cywilnym w strukturze aparatu bezpieczeństwa PRL w latach 1954–1990*, w: *Archiwalia komunistycznego aparatu represji — zagadnienia źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2012, s. 127–151; S. Cenckiewicz, *Oczami bezpieki. Szkice i materiały z dziejów aparatu bezpieczeństwa PRL*, Łomianki 2012; W. Bułhak, *Sąsiedzi dalsi i bliżsi. Relacje pomiędzy wywiadem wojskowym a wywiadem cywilnym w Polsce w latach 1947–1990*, w: *Wojsko — Polityka — Społeczeństwo. Studia z historii społecznej od antyku do współczesności*, red. J. Jędrzyński, D. Koroń, G. Strauchold, K. Widziński, Wrocław 2013, s. 593–627; K. Tarka, *Jest tylko jedna Polska? Emigranci w służbie PRL*, Łomianki 2014. Spośród wspomnień (także fabularyzowanych) i relacji należy wymienić: Mr. X [J. Kochański], B. E. Henderson, C. C. Cyr, *Double Eagle. The Autobiography of a Polish Spy Who Defected to the West*, New York 1979; K. Starczyński, *Uśpiony agent*, Warszawa 1996; H. Bosak, *Oficer centrali. Z tajemnic polskiego wywiadu 1974–1976*, Warszawa 1996; M. Reich–Ranicki, *Moje życie*, Warszawa 2000; M. Rysiński, *Zwierzania oficera wywiadu i dyplomaty*, Warszawa 2001; H. Bosak, *Werbownik. Z tajemnic polskiego wywiadu 1973–1974*, Warszawa 2002; T. Szadkowski, *Kim pan jest panie pułkowniku? Wspomnienia oficera polskiego wywiadu Tadeusza Szadkowskiego, pułkownika W.P. w st. spoczynku*, Warszawa 2003; idem, *Czas „Konsula”*. *Wspomnienia i refleksje b. oficera polskiego wywiadu*, Warszawa 2005; J. Gryt, *Śląski James Bond. Wspomnienia*, red. A. A. Jójko, Katowice 2005; J. Wilczur–Garzdecki, *Armia Krajowa i nie tylko. Za i przeciw. Opowieści oficera kontrwywiadu*, Wrocław 2006.

Rozdział pierwszy dotyczy organizacji i metod działania rezydentur wywiadu cywilnego za granicą. Rozdział drugi poświęciłem przedstawieniu jednostek pomocniczych operujących na jego rzecz w kraju. Rozdział trzeci dotyczy pionu informacyjnego, czyli tego, na czym polegała praca komórek zajmujących się obróbką danych wywiadowczych i przekazywaniem ich do odbiorców zewnętrznych, m.in. władz państwowych i tzw. zaprzyjaźnionych służb. W rozdziale czwartym omówiłem główne kierunki walki wywiadu z polską emigracją polityczną. W opisywanym okresie zadanie to uznawano za szczególnie ważne i dla realizowania go zaangażowano bardzo duże siły i środki. Rozdział piąty dotyczy walki wywiadu z zagranicznymi ośrodkami szpiegowskimi. Ma do pewnego stopnia związek z poprzednim, ponieważ w działalność tę zaangażowanych było wielu polskich emigrantów. W rozdziale szóstym przedstawiłem wysiłki wywiadu na polu naukowo–technicznym. Rozdział siódmy poświęciłem omówieniu, na czym polegała tzw. kontrwywiadowcza ochrona placówek dyplomatycznych i jakie były jej skutki. W rozdziale ósmym opisałem, w jaki sposób usiłowano organizować prowadzenie pracy operacyjnej z tzw. pozycji nielegalnych. Rozdział dziewiąty dotyczy operacyjnych form zasilania kasy wywiadu i partii w pozabudżetowe środki finansowe. W ostatnim, dziesiątym rozdziale przedstawiłem wszystkie kolejne szkoły wywiadu, uwzględniając okres ich działania, specyfikę, a w niektórych przypadkach także program nauczania i relacje kursantów.

Mimo fragmentarycznej bazy źródłowej udało mi się stworzyć dość spójny i wielowątkowy opis dziejów cywilnego wywiadu. W toku kwerendy odnalazłem dokumenty, które pozwoliły na zrewidowanie sporej części dotychczasowych, ugruntowanych w historiografii ustaleń oraz przedstawienie nieznanych dotąd fragmentów historii tej służby. Największą wagę spośród nich mają informacje dotyczące rzeczywistej nazwy i periodyzacji wewnętrznej dziejów tej jednostki. Dotychczas w historiografii przyjęło się sądzić, że począwszy od przełomu grudnia 1944 i stycznia 1945 r., wywiad cywilny nosił nazwę Wydział Wywiadu MBP, 21 VI 1945 r. zmieniono ją na Wydział II Samodzielny MBP, a 17 VII 1947 r. na Departament VII MBP. W rzeczywistości było inaczej. Już na początku marca 1945 r. dotychczasowy Wydział Wywiadu MBP zmienił nazwę na Wydział II Specjalny MBP (czasem zapisywaną jako II Wydział Specjalny MBP). Następnie od 9 lub 10 VII 1945 r. jednostka funkcjonowała pod nazwą Wydział II Samodzielny, którą 8 III 1946 r. skrócono do Wydział II MBP. Na mocy rozkazu organizacyjnego z 17 VII 1947 r. zmieniono ją na Departament VII MBP.

Dalsze nowe ustalenia związane z periodyzacją dziejów wywiadu dotyczą okresu po zlikwidowaniu MBP, a przed wprowadzeniem w życie nowej struktury KdsBP, czyli okresu pomiędzy 7 XII 1954 a 1 IV 1955 r. Do tej pory przyjęło się uważać, że Departament VII MBP od razu, z dniem 7 XII 1954 r., stał się Departamentem I KdsBP lub w ogóle unikało odnośnienia się do tego, jak nazywała się jednostka w tym czasie. W rzeczywistości po rozwiązaniu MBP 7 XII 1954 r. dotychczasowy Departament VII MBP stał się niejako automatycznie Departamentem VII KdsBP. Ze względu na trwającą ponad miesiąc dyskusję nad wypracowaniem optymalnego kształtu struktury komitetu nazwa ta funkcjonowała do około połowy stycznia 1955 r. Z kolei nowa struktura wywiadu weszła w życie dopiero z dniem 1 IV 1955 r., a do tego czasu pracowano według etatu wprowadzonego w maju 1954 r.

Kolejnym problemem, który jak sądzę udało mi się w dużym stopniu opracować, są sprawy związane z ewolucją struktury organizacyjnej wywiadu. Do tej pory informacje na ten temat podawano w sposób niepełny i nieprecyzyjny, tj. bez jednoznacznego określenia, od kiedy do kiedy dana struktura obowiązywała. W świetle moich badań mogę stwierdzić, że kolejne główne reorganizacje cywilnego wywiadu polegające na wprowadzeniu nowych etatów wchodziły w życie w następujących dniach: 1 IV 1946 r., 11 I 1947 r., 17 VI 1947 r., 1 I 1949 r., 1 I 1951 r., 15 V 1953 r., 15 V 1954 r., 1 IV 1955 r., 1 IV 1956 r., 28 XI 1956 r., 1 VII 1958 r. i 1 V 1961 r. Chciałbym przy tym dodać, że odtworzenie chronologii zmian

strukturalnych jest niezbędne do prawidłowego opisania zmiany kierunków działania jednostki w poszczególnych latach.

Druga sprawa związana z tym problemem to kwestia odtworzenia faktycznego układu struktury jednostki i kompetencji poszczególnych jej komórek. W świetle przeprowadzonych przeze mnie badań mogę stwierdzić, że zapisy zawarte w rozkazach organizacyjnych i etatach nie zawsze znajdowały swoje pełne odzwierciedlenie w rzeczywistości. Dotyczy to zwłaszcza lat czterdziestych. Dla przykładu: zarządzeniem z 27 III 1945 r. minister Radkiewicz zdecydował o utworzeniu terenowych przedstawicielstw wywiadu przy Wojewódzkich UBP. Zgodnie z rozkazem miały nosić nazwę Sekcji II Specjalnych i zostać utworzone w Bydgoszczy, Łodzi, Katowicach, Krakowie, Poznaniu i Rzeszowie. Do tej pory wszyscy badacze wspominający o tych jednostkach traktowali ich utworzenie jako pewnik, a jednocześnie żaden z nich nie był w stanie podać, od kiedy do kiedy funkcjonowały. Z moich badań wynika, że wywiadowi udało się je zorganizować wyłącznie w Łodzi, Krakowie i Katowicach, jednak już latem 1945 r. zostały zlikwidowane. W międzyczasie zdążono przemianować je na Sekcje II Samodzielne.

Największe różnice pomiędzy etatem „na papierze” a rzeczywistością miały miejsce w okresie połączenia wywiadu cywilnego — Departamentu VII MBP z wywiadem wojskowym — Oddziałem II SG WP, co miało miejsce pomiędzy lipcem 1947 a czerwcem 1950 r. Specyficzna sytuacja wynikająca z zespolenia pod jednym kierownictwem dwóch służb związanych z dwoma odrębnymi resortami zaowocowała nietypowymi i niekiedy trudnymi do uchwycenia rozwiązaniami organizacyjnymi. W ten sposób możliwe były sytuacje, w których funkcjonariusz oficjalnie zatrudniony w wywiadzie cywilnym, był *de facto* pracownikiem wywiadu wojskowego i odwrotnie. Część komórek organizacyjnych istniała jedynie „na papierze” i służyła wyłącznie odpowiedniemu zaszerzegowaniu poszczególnych ludzi w siatce płac. W rzeczywistości niektórzy z funkcjonariuszy pracowali we wspólnych dla obu wywiadów strukturach. Dla przykładu, w „oficjalnych” etatach Departamentu VII MBP z 1947 i 1949 r. znalazł się bardzo rozbudowany, liczący sobie aż trzynaście sekcji, wydział informacyjno-analityczny pod nazwą Biuro Studiów. Niektórzy badacze wyciągali z tego daleko idące wnioski co do skali działania tej jednostki. Tymczasem, ze względu na olbrzymie problemy kadrowo-organizacyjne i zmianę koncepcji wykorzystania Biura, faktycznie działała tylko połowa jego sekcji, które wraz z sekcjami analitycznymi wywiadu wojskowego tworzyły wspólny dla obu służb Wydział Informacyjny. Do tego miały nieco inne kompetencje i nazwy od tych, które formalnie zapisano w etacie. Zatrudnieni w nich byli zarówno pracownicy Departamentu VII, jak i Oddziału II. Podobnych i nieraz równie skomplikowanych rozwiązań organizacyjnych było wówczas więcej. Ze względu na niemal całkowity brak dokumentów obrazujących rzeczywisty układ struktury wewnętrznej wywiadu w tym czasie do jej przybliżonego odtworzenia musiałem wykorzystać źródła o charakterze pośrednim — akta osobowe, operacyjne i administracyjne.

Podobne problemy i niejasności dotyczą także obsady kierowniczej poszczególnych sekcji i wydziałów wywiadu. Trudności z precyzyjnym ustaleniem, kto i kiedy stał na czele danej komórki, wynikają ze specyficznej praktyki związanej z obsadzaniem tych stanowisk. Ze względu na niedostatek kadr oraz ich niski poziom wykształcenia i umiejętności fachowych dość powszechnie praktykowano powierzanie poszczególnym funkcjonariuszom pełnienie obowiązków kierowników sekcji lub naczelników, pozostawiając ich jednak na dotychczasowych, formalnie niższych stanowiskach. Podobnie jak w przypadku spraw związanych ze strukturą wewnętrzną jednostki, ze względu na brak rozkazów personalnych wywiadu od kwietnia 1948 r., ustalenie, kto rzeczywiście kierował daną sekcją lub wydziałem, było możliwe wyłącznie w oparciu o niezbyt precyzyjne dokumenty z akt osobowych, materiały operacyjne i administracyjne. Mimo dużych problemów w miarę możliwości skompilowałem te dane i zamieściłem je zarówno w tekście głównym, jak i jednym z aneksów.

Poczyniłem również istotne ustalenia w sprawie kierownictwa tytułowej instytucji. W maju 1947 r. Biuro Polityczne KC PPR zdecydowało o przeniesieniu dotychczasowego naczelnika Wydziału II MBP płk. Juliusza Burgina na stanowisko zastępcy redaktora naczelnego dziennika „Głos Ludu”, rozkazem personalnym z 2 czerwca na jego następcę wyznaczony został płk Józef Kratko. Swoje stanowisko miał objąć 7 czerwca, jednak zanim na dobre to nastąpiło, Biuro Polityczne zmieniło decyzję w jego sprawie i 14 czerwca zdecydowało się zastąpić go kandydaturą aktualnego szefa wywiadu wojskowego gen. Wacława Komara. W rezultacie rozkazem z 27 czerwca wcześniejszy rozkaz anulowano i z dniem 20 czerwca nowym naczelnikiem cywilnego wywiadu został gen. Komar. Nie zmienia to jednak faktu, że płk Kratko przez kilka dni był formalnie szefem wywiadu, choć właściwie nie wiadomo, czy w ogóle zdążył objąć to stanowisko. Druga sprawa dotyczy wicedyrektora Departamentu VII MBP płk. Zygmunta Okręta. Mimo, że formalnie objął to stanowisko 1 IV 1949 r., w rzeczywistości sprawował je już od 15 II 1948 r. Należy przy tym dodać, że do 1 IV 1948 r. nie był nawet etatowym pracownikiem tego resortu.

Jeszcze większe trudności wiąży się z ustaleniem organizacji i obsady zagranicznych przedstawicielstw wywiadu, czyli tzw. rezydentur. Ze względu na olbrzymie luki w dokumentacji odtworzenie tego, w jakich okolicznościach zaczęto je powoływać i jak ewoluowały, okazało się bardzo skomplikowane. Dotychczasowe ustalenia, opierające się na wewnątrzresortowych opracowaniach, zawierały sporo odbiegających od rzeczywistości informacji, które w dużym stopniu udało mi się sprostować i uzupełnić o nieznane dotąd fakty. Chodzi tu zarówno o chronologię ich tworzenia, strukturę, jak i szczegółowe kompetencje. W świetle odnalezionych przeze mnie informacji można stwierdzić, że zaczęto je powoływać wcześniej, niż dotąd sądzono, tj. już od pierwszego półrocza 1946 r. Początkowo opierały się na funkcjonariuszach i agentach pełniących rolę kierowników działających w oderwaniu od siebie siatek, a dopiero potem zaczęto podporządkowywać je jednolitemu kierownictwu na dany kraj. Na większą niż przyjęło się sądzić skalę wykorzystywano zaufanych agentów, którym powierzano role przeznaczone później wyłącznie dla oficerów. Nie jest prawdą, jakoby w okresie połączenia wywiadu cywilnego i wojskowego pod jednym kierownictwem doszło także do zespolenia rezydentur obu służb. Taka sytuacja miała miejsce wyłącznie w Palestynie i należy ją traktować jako ewenement. Zupełną nowością jest odkrycie przeze mnie, że począwszy od jesieni 1948 r., Departament VII MBP rozdzielił większość swoich rezydentur zagranicznych na wywiadowcze i kontrwywiadowcze (tzw. rezydentury lub siatki KW). Od tej pory oba typy ogniw operacyjnych zazwyczaj działały niezależnie od siebie i realizowały zadania o zupełnie innym charakterze. Taki stan rzeczy utrzymał się aż do połowy lat pięćdziesiątych, gdy zostały zespolone. W dotychczasowej historiografii istnienia rezydentur kontrwywiadowczych w ogóle nie dostrzegano.

W ślad za resortowymi badaczami współcześni historycy powtarzali, że co najmniej do połowy lat pięćdziesiątych, o ile nie dłużej, wywiad prowadził swoją dokumentację operacyjną w oparciu o przepisy obowiązujące inne jednostki cywilnych organów bezpieczeństwa. Tak jednak nie było. O ile w 1945 r. wywiad najprawdopodobniej faktycznie pracował w oparciu o wytyczne zawarte w *Instrukcji (tymczasowej) o pozyskaniu, pracy i ewidencji agenturalno-informacyjnej sieci* z 13 II 1945 r., o tyle w świetle moich ustaleń już od 1946 r., a być może nawet od drugiej połowy 1945 r., działał w oparciu o własne przepisy. Wyjątkowe miejsce i rola wywiadu w systemie aparatu bezpieczeństwa sprawiły, że jednostka ta posiadała własne kategorie spraw, formularze, kartotekę i archiwum oraz swój indywidualny sposób prowadzenia dokumentacji. W latach czterdziestych i pięćdziesiątych system ten ewoluował i w swojej ostatecznej formie utrzymał się aż do 1962 r., gdy przeprowadzono gruntowną reorganizację zasad prowadzenia spraw i ewidencji operacyjnej. W swojej rozprawie doktorkiej podjąłem próbę opisanie tej wywiadowczej specyfiki, co było o tyle skomplikowane, że prawie żadne akty normatywne dotyczące tych kwestii się nie zachowały.

Za swoje osiągnięcie uważam również szczegółowe odtworzenie cyklu wydarzeń, które doprowadziły do załamania się działalności wywiadu jesienią 1949 r. Sprawa ta okazała się znacznie bardziej skomplikowana, niż przyjęło się sądzić. Część z jej przyczyn udało mi się wyjaśnić dzięki analizie notatki doradców sowieckich sporządzonej w lipcu 1949 r. Wyszczególnione w niej zostały największe wpadki Departamentu VII w ostatnich miesiącach oraz rozmaite przykłady niefachowości i nieudolności związanej z dotychczasowym stylem pracy. Jej autorzy sugerowali przeprowadzenie daleko idących zmian i oczyszczenie kadry ze „zdrajców i sprzedawczyków”. Niedługo potem faktycznie doszło do czystki kadrowej. Jednym z pretekstów do jej przeprowadzenia była głośna sprawa Noela Fielda stanowiąca rzekomy dowód na spisek państw imperialistycznych wymierzony w spójność bloku komunistycznego. Wydarzenie to było brzemienne w skutki dla wywiadu, ponieważ w związku ze śledztwem w sprawie Fielda aresztowany został naczelnik jednego z najważniejszych wydziałów Departamentu VII — kpt. Janusz Sokołowski „Jan Kunicki”.

Remedium na wszystkie problemy wywiadu miała się stać gruntowna czystka kadrowa zarządzona przez Biuro Polityczne we wrześniu 1949 r. Wbrew obiegowej opinii nie była wymierzona w funkcjonariuszy pochodzenia żydowskiego, lecz służyła zwolnieniu wszystkich pracowników, co do których istniały jakiegokolwiek wątpliwości związane z ich życiorysami. Biorąc pod uwagę, którzy oficerowie odpowiadali za przeprowadzenie czystki, kogo zwolniono, a kto pozostał w służbie, tezę o jej antysemickim charakterze należy uznać za mylną.

W świetle wyników moich badań należy zweryfikować również dość rozpowszechnione przekonanie, że w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych wywiad cywilny był niemal bezczynny. Po tym, jak w 1949 r., a zwłaszcza jesienią, doszło do wielu poważnych wpadek, kierownictwo resortu zdecydowało o przerwaniu kontaktu w większości agentów, a praca operacyjna wydziałów wywiadowczych została praktycznie wstrzymana. Miało to również związek z rozpoczynającą się czystką kadry oraz decyzją o rozdzieleniu Departamentu VII i Oddziału II. Taki stan rzeczy trwał około roku, tj. do początku 1951 r. Wtedy to, na miarę skromnych wówczas możliwości, reaktywowano pracę wywiadowczą, a następnie od maja zaczęto organizować nowe rezydentury. Choć efekty pracy jednostki były początkowo dość skromne, to w niektórych dziedzinach, jak choćby walka z zagranicznymi ośrodkami szpiegowskimi, miały jednak swoją wagę.

Opisując działalność wywiadu w tych latach, nie zauważano dotąd aktywności Wydziału Kontrwywiadowczego, który pracując w sposób nieprzerwany, odegrał znaczącą rolę w przeprowadzeniu czystki kadrowej wśród pracowników przedstawicielstw dyplomatycznych Polski Ludowej za granicą oraz w centrali MSZ. Co więcej, mimo zlikwidowania na przełomie 1949 i 1950 r. rezydentur wywiadowczych, rezydentury kontrwywiadowcze w dalszym ciągu funkcjonowały i były rozbudowywane.

W toku kweryndy zebrałem i usystematyzowałem bardzo rozproszone i częściowo bardzo fragmentaryczne dane o szkołach wywiadu. Odnalazłem również dane na temat dwóch kursów dla oficerów wywiadu, które w latach 1954–1956 przeprowadzono w ZSRS. Jak się okazuje, były to jedyne tego typu szkolenia, w których uczestniczyli funkcjonariusze cywilnego wywiadu w całej jego historii.

Ze spraw szczegółowych udało mi się m.in. przedstawić kulisy, przebieg i skutki ucieczek kilku pracowników wywiadu, w tym Krzysztofa Starzyńskiego, Henryka Tyczyńskiego, Władysława Mroza oraz Michała Goleniewskiego. Ustaliłem też tożsamość wielu ważnych, a nieznanych wcześniej z nazwiska agentów, a także kim byli prawie wszyscy nielegalowie Departamentu I z przełomu lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. Przy okazji warto dodać, że wydział zajmujący się prowadzeniem wywiadu nielegalnego nie został zlikwidowany w maju 1961 r., jak do tej pory sądzono, lecz nastąpiło to w pierwszej połowie 1962 r.

Przybliżając dzieje wywiadu cywilnego, starałem się również wskazać ślady, niemal nieobecne w dokumentach źródłowych, nadzoru i kontroli ze strony służb sowieckich. Do jesieni 1956 r. odbywało się to przy pomocy doradców oddelegowanych do resortu, a od 1957 r. za pośrednictwem oficerów zatrudnionych w stałym Przedstawicielstwie KGB w Warszawie. Część odnalezionych przeze mnie informacji nie była do tej pory szerzej znana i stanowią one istotne uzupełnienie trudnego do uchwycenia obrazu ich działalności.

Podsumowując, chciałbym stwierdzić, że przeprowadzone przeze mnie badania wskazują na konieczność zweryfikowania dotychczasowych ustaleń nie tylko na temat historii wywiadu, ale także organów bezpieczeństwa Polski Ludowej jako takich. Wbrew obiegowemu przekonaniu jest na tym polu jeszcze sporo do zrobienia, a coraz szerszy dostęp do źródeł i coraz lepsze rozpoznanie zasobu archiwalnego IPN mogą być zachętą do prowadzenia dalszych badań.